

РОЗВІДКИ

Ірина Петреченко

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Описи намісництв у цілому і Чернігівського намісництва зокрема здавна приваблювали дослідників. З-поміж усього розмаїття цих пам'яток, за справедливим твердженням фахівців, помітно вирізняється «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, видане 1851 р.¹ Відразу після публікації Опису з'явилася розвідка Ф.В. Чижова, що, по суті, поклала початок спеціальному вивченню праці О. Шафонського². Водночас комплексне дослідження і видання описів Чернігівського намісництва у другій половині XIX ст. започаткував О.М. Лазаревський, який першим порушив питання методики їх підготовки та атрибуції. Відтоді історію появи описів Чернігівського намісництва спеціально чи принагідно досліджували М.В. Стороженко, М.М. Бережков, М.П. Василенко, Д.І. Багалій, І. Катаєв, М.В. Горбань, П.К. Федоренко, М.Л. Рубінштейн, О.М. Апанович, М.А. Литвиненко, В.Ф. Горленко, А.Л. Перковський, О.Б. Коваленко, В.О. Пірко, І.В. Бондаренко та ін. Разом з тим нововиявлені в архівосховищах України та Росії документи дозволяють детально відтворити реалізацію цього масштабного проекту, який спричинив появу цілого ряду унікальних описово-статистичних пам'яток останньої чверті XVIII ст.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва розпочалося 1779 р. і з деякими перервами тривало до 1796 р. Періодичність надходження наказів про створення описів, спонукальні мотиви, що викликали появу того чи іншого опису, методика їх підготовки, структура та зміст дозволили умовно виокремити три етапи в процесі підготовки описів Чернігівського намісництва. На першому етапі (1779 - 1781 рр.) з'явилися описи, впорядковані Комісією А.С. Милорадовича у зв'язку з реформою адміністративно-територіального устрою в Україні. Другий етап (1784 - 1786 рр.) пов'язаний з підготовкою усієї Російської імперії низки топографічних описів, покликаних задовольнити потреби уряду і наукової громадськості в інформації про природно-географічні умови та соціально-економічний потенціал країни. Нарешті, на третьому етапі (1787 - 1796 рр.) були впорядковані описи, появу одного з яких викликала поїздка Катерини II в Україну та Крим, а іншого - територіальні зміни, що відбулися у Чернігівському намісництві незадовго до його ліквідації.

Запроваджуючи в життя ідею Катерини II щодо створення єдиної унітарної держави, у другій половині XVIII ст. царський уряд посилив свою колонізаторську політику щодо України. Відповідно до указу імператриці від 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства, а управління Лівобережною Україною було доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом П.О. Рум'янцевим³. Наступним кроком стала уніфікація усієї системи адміністративних та судових органів, що фактично ознаменувала остаточну загибель української автономії⁴. Поступово були ліквідовані усі особливості адміністративно-територіального устрою, що існував на Лівобережжі та Слобожанщині ще з середини XVII ст.

7 листопада 1775 р. було оприлюднено «Учреждение для управления губерний», яке започаткувало найрадикальнішу від часів Петра I адміністративну реорганізацію Російської імперії. Закон стандартизував розміри новоутворюваних губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов'язки місцевих органів управління⁵.

Запровадження закону в життя у Росії почалося негайно. Однак Катерина II не поспішала

з поширенням «Учреждения для управления губерний» на територію колишньої Гетьманщини і лише 1779 р. наказала П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв - Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості населення: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч, а в кожному повіті - від 20 до 30 тисяч чоловік ⁶.

Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їх соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження.

Таке завдання було покладено на Комісію, очолену А.С. Милорадовичем, якому Катерина II своїм іменним указом від 5 травня 1779 р. наказала «быть в Малой России губернатором и присудствовать в тамошней коллегии» ⁷. Очевидно, нове призначення А.С. Милорадович отримав за рекомендацією П.О. Рум'янцева, який у своєму листі від 23 лютого 1779 р., зазначивши, що «для наблюдения добраго порядка и надобных обрядов в здешней (Малоросійській. - **Авт.**) губернии требуется присудствие правителя», просів Катерину II «определить правителем или председателем в Малороссийской коллегии генерал-маиора Милорадовича, служившаго... верно, и на дальнейшие воинские подвиги по некоторым болезненным припадкам в несостояние пришедшаго» ⁸.

Саме П.О. Рум'янец вирішив доручити А.С. Милорадовичу описування території трьох майбутніх намісництв. У черговому листі до імператриці 24 червня 1779 р. він писав: «Из того, что мною до войны * здесь приуготовлено было, в одсудствие мое на службу одно забыто, другое приостановлено, а зделанная во всех обстоятельствах ревизия (Генеральный опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр. - **Авт.**) частию согнила и утрачена, тшусь всемерно и сколь возможно скорее собрать все нужные сведения и изготовать обстоятельную карту... Я препоручу немедленно здешнему губернатору объехать сей край, и сам не упущу нужную часть онаго обозреть» ⁹.

Вже 3 липня 1779 р. П.О. Рум'янец повідомив Малоросійську колеґію, що він «для усмотрения в здешней губернии должнаго порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний,... не успевая обозреть самолично весь сей край... препоручил здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть онаго». Оскільки виконати оперативно таке завдання одна людина не змогла б фізично, П.О. Рум'янец зобов'язував Малоросійську колеґію виділити в розпорядження А.С. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів («сколько он потребует»). Канцелярія Малоросійського скарбу повинна була видати останньому 500 рублів «на заплату в проезд его прогонов» ¹⁰.

Того ж таки дня до губернатора був відправлений ордер, в якому П.О. Рум'янец наказав йому «отправиться немедленно... в Глухов и, взяв из Малороссийской коллегии надобное количество для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезд... денег из Малороссийскаго скарба, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны, и при устье Сейма, переправясь чрез оной на Борзну и на Онбышь и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а оттуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обеих сих рек) по Днепр, до границы Новороссийской губернии, по которой, так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую губернии, следовать возвратно по устью же реки Судости. В продолжение сего объезда обозреть... лично лежащие в оной части города, местечка, села, деревни и всякия селения и зделать свои примечания в разсуждении физического и морального их положения, сообразуясь во всем данному в прошлом 1777 году ноября 18 числа по подобному же обстоятельству господину генералу-поручику и Курскому губернатору Свистунуво... предписанию, и при том изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданныя владельческие и чьи они именно, или же и все местечко партикулярнаго владения по грамотам наданным или купле и от кого именно, и учиня всему описание в обстоятельстве все представить» ¹¹.

Якщо на мапі простежити маршрут, яким П.О. Рум'янец наказав керуватися А.С. Милорадовичу в процесі опису, відразу стає помітним, що територію Лівобережної України було поділено на дві нерівні частини - меншу східну і більшу західну. Розпочати обстеження належало із східної частини, що охоплювала територію Гадяцького, Миргородського і частково Лубенського, Прилуцького та Ніжинського полків. А.С. Милорадович, у свою чергу, наказав підлеглим чітко дотримуватися вказівок, що їх окреслив у своєму ордері П.О. Рум'янец. Про це, зокрема, свідчить лист А.С. Милорадовича до капітана Чернігівського легкокінного полку Миколи Милорадовича, в якому губернатор зазначав: «Вы довольно знаете с прежних моих предложений, что... на случай нашего описания за реку Удай переезжать не следует, следовательно и до города Прилуки, за Удаем лежащего, нет вам никакого дела, а части,

* *Йдеться про Російсько-турецьку війну 1768 - 1774 рр.*

которые лежат по сю сторону Удая, необходимо надлежит, не пропуская никакого поселения, описать без всякаго изъятия»¹².

Описування східної частини Лівобережної України завершилося не пізніше квітня 1780 р. Саме тоді А.С. Милорадович звітував П.О. Рум'янцеву, що він та його помічники обстежили «городов 17, лучших местечек 12, местечек 25, монастырей 9, сел 500, деревень 110, слободок 76, хуторей 4105». Загалом же було описано 4854 населені пункти, в яких мешкало «дворян и шляхетства 844, разночинцов 2058, духовенства 1180, церковников 1092, купечества 163». Відносно ж таких категорій населення, як виборні козаки, козаки-підпомічники, коронні, рангові й власницькі посполиті, козацькі та різночинські підсусідки, у звіті була вказана кількість хат, у яких вони проживали. Так, А.С. Милорадович зазначав: «В описаной части всего состоит 151378 хат, разделя оныя на 15 частей, достается в 13 частей по 10092 хати, а в 2 по 10091 хати. Полагая ж на каждую хату по три души, в 13 по 30276 душ, а в двух по 30273 души. Во всей же части состоит 454134 душ»¹³. Слід підкреслити, що А.С. Милорадович під час обрахунку чисельності козаків, посполитих і підсусідків керувався принципом, виробленим під час ревізії 1764 р.: вважалось, що в кожній хаті в середньому проживало по три душі, при цьому під душами малися на увазі виключно особи чоловічої статі¹⁴. Такий підхід дещо знижує точність даних обліку людності, опрацьованих Комісією А.С. Милорадовича.

Щодо подальшого обстеження території Лівобережної України А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «О сем имею долг ожидать от Вашего Сиятельства повеления, а о выдаче по моему требованию в объезде моем на прогоны из Скарба Малороссийскаго денег и об определении потребнаго числа канцелярских служителей Малороссийской коллегии, також о истребовании от полков по усмотрению моему надобных офицеров особых Вашего Сиятельства предписаний»¹⁵.

14 квітня 1780 р. П.О. Рум'янець наказав А.С. Милорадовичу «немедленно объехать и обозреть с надлежащими примечаниями... другую часть Малой России, начав от места, где река Сула впадает в реку Днепр и продолжая до впадения в оной реки Десны, по левую сторону сей даже до того пункта, откуда вы объезд свой начали. И по исполнении представить... план с описанием»¹⁶. 16 квітня 1780 р. генерал-губернатор повідомляв Малоросійську колегію: «По препорученной от меня здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу комиссии относительно объезда другой части Малороссийскаго края, предписал я ему для письма взять потребное число канцелярских служителей из сей коллегии, а для случающихся надобностей употреблять из малороссийских чиновников по его усмотрению; об отпуске ж ему на заплату в проезд его прогонов пяти сот рублей предпишет Коллегия канцелярии Малороссийскаго скарба»¹⁷. За аналогією з ордером від 3 липня 1779 р., який започаткував опис східної частини Лівобережної України, 14 квітня 1780 р. можна вважати днем, коли почався опис її західної частини, що охопила терени Київського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського, а також частини Лубенського, Ніжинського і Прилуцького полків.

Таким чином, описування Лівобережної України впродовж 1779 - 1781 рр. відбувалося у два етапи: перший розпочався у липні 1779 р. і завершився не пізніше квітня 1780 р., другий тривав з квітня 1780 р. до середини 1781 р. Впродовж цього часу була описана і територія майбутнього Чернігівського намісництва.

Численні укази, розпорядження, інструкції, ордери, рапорти, службові листи, що збереглися до сьогодні, дозволяють скласти досить повне уявлення про організацію роботи Комісії .

У відповідності з рекомендаціями П.О. Рум'янцева «к скорейшему поспешествованию надлежащаго... во всяком без изъятия поселении описания» А.С. Милорадовичем були «определены избранные... чиновники для зделания по данным... им наставлению и форме описания»¹⁸. До виконання дорученого завдання малоросійський губернатор залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами. Усіх комісіонерів за родом їх діяльності можна умовно розподілити на дві групи. До першої увійшли канцеляристи Другої Малоросійської колегії Іван Войцехович, Парфен Левченков, Дмитро Пашенко, Іван Соболевський, Прокіп Устимович та Іван Хорошкевич. Друга група складалася з представників козацької старшини. Слід зауважити, якщо колезькі канцеляристи були постійними членами Комісії з моменту її створення і до остаточного завершення роботи, то склад другої групи не був сталим¹⁹. Без сумнівів можна лише сказати, що увесь час у ній працював капітан Чернігівського легкокінного полку Микола Милорадович. У різний час протягом 1779 - 1781 рр. до складу Комісії А.С. Милорадовича входили секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, бунчукові товариші Яків Гамалія, Іван Канієвський (в деяких документах зустрічаємо Каневський), Григорій Ковалевський, Петро Милорадович, Михайло Скаржинський, військові товариші Михайло Кириак, Лев Лук'янович та Кирило Нестелій. Декого з них А.С. Милорадович залучав до роботи на досить короткий

час. За браком документів не вдалося з'ясувати, чи описували терени майбутнього Чернігівського намісництва Іван Войцехович, Яків Гамалія, Григорій Ковалевський, Петро Милорадович та Михайло Скаржинський. Однак достеменно відомо, що принаймні 11 з 16 вищезгаданих комісіонерів брали безпосередню участь в опису сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва²⁰.

Територію, що підлягала обстеженню, голова комісії розподілив на ділянки або, як їх названо в ордерах, дистанції. Комісіонери, у свою чергу, також були розбиті на окремі загони чи партії. Частіше за все вони працювали по двоє. Як правило, хтось з офіцерів, бунчукових чи військових товаришів був у парі з колезьким канцеляристом, причому на чолі окремої партії комісіонерів А.С. Милорадович ставив офіцера. Такий принцип роботи, як слушно зауважив П.К. Федоренко, перейняли з попереднього досвіду організації подібних заходів²¹. Зокрема, такої ж системи дотримувалися урядовці, які опікувались проведенням Генерального опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр.²².

Дистанцій, на які поділили територію Лівобережної України, було значно більше, ніж партій, котрі мали їх об'їжджати. Отож після завершення опису дистанції кожна група негайно отримувала ордер, де зазначалося, до опису якої наступної ділянки вона має приступити. Інколи такі ордери надходили значно раніше, аніж комісіонери встигали завершити роботу на попередній дистанції. Поділ на дистанції здійснювався нерівномірно, кожна з них включала від трьох до шести сотень того чи іншого полку. Інколи, щоб прискорити опис занадто великих дистанцій, А.С. Милорадович, окрім призначених туди комісіонерів, залучав ще й тих, хто працював поблизу і вже завершив роботу на своїй ділянці²³.

Аби уніфікувати роботу комісіонерів, змусити їх працювати згадано і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, в якій роз'яснював, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сёл, деревень, слобод, хуторов, заводов всякаго малейшаго поселения, поступать»²⁴.

Оскільки першочерговим завданням Комісії А.С. Милорадовича було здійснення обліку людності, комісіонери, окрім інструкції, отримували ще й «форму», за якою вони повинні були «в описываемых селениях показывать число обывателей». «Форма» мала вигляд таблиці, в якій слід було зазначити кількість дворян та шляхетства, різночинців, духівництва, церковників й купців, які мешкали в тому чи іншому населеному пункті. Щодо таких категорій, як козаки (виборні та підпомічники), міщани, посполиті (коронні, рангові, власницькі) й підсусідки, по кожному населеному пункту потрібно було вказувати чисельність дворів, у них - хат, бездвірних хат, а також кількість представників цих станів²⁵.

Базові відомості щодо обліку людності А.С. Милорадович у третьому пункті інструкції радив комісіонерам брати «ис описей по последней ревизии имеющихся». Такі дані в ході опису комісіонери отримували з полкових та сотенних канцелярій, Малоросійської колегії²⁶. Сам особисто голова також вдавався до такої практики. Так, наприклад, він писав до Стародубської полкової канцелярії, що йому потрібно мати «верное сведение 1е сколько в сем полку состоит городов, местечек, сел, деревень, слобод и всякого другаго поселения, 2е всех козаков выборных и подпомощиков, так же посполитых и подсуседков, и всякаго разнаго звания людей, и сколько по последней 764 году ревизии всего душ показано с различием таковых местечек, в коих сотенные правления находятся». За наказом того ж А.С. Милорадовича в архіві Малоросійської колегії 10 грудня 1779 р. було виготовлено довідку, в якій «коликое число Прилуцкого полку сотни Красноколядинской по ревизии 764 году показано в котором селе душ козаков выборных, подпомощиков, разнаго звания людей и козачих подсуседков, владельческих посполитых и посполитых подсуседков». Згодом, звітуючи П.О. Рум'янцеву, А.С. Милорадович писав, що «о числе мужеска полу душ в освидетельствованных... поселениях состоящих» потрібну інформацію він брав «от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости». Причиною, що змусила останнього вдатися до статистичних даних більш ніж п'ятнадцятирічної давності, був брак часу для проведення нового обліку людності. «В объезде... делать ревизию невоместительно было», - зазначив він²⁷.

Генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv також надавав комісіонерам усіляку допомогу у збиранні відомостей щодо обліку людності краю. Так, 25 березня 1780 р. він звернувся до Малоросійської колегії з наказом у п'ятиденний термін «из имеющихся в ней ведомостей сочинить перечневую табель о числе состоящих в Малороссии городов, местечек, сел, деревень и в них селений и разнаго звания жителей»²⁸. Колегія оперативно відреагувала на цю вимогу і вже 31 березня 1780 р. передала П.О. Рум'янцеву відповідну «перечневую табель», пояснивши при цьому, що «число местечек, сел и деревень, и в коих жителей в табели показано из ревизии 1764 года, равно же и духовнаго звания особ по числу их жилых домов при сочинении той ревизии описанных, а светских особ из последних ведомостей, каковы

присылаются в коллегию от полковых канцелярий предводителей»²⁹. Незабаром, 2 квітня 1780 р., П.О. Рум'янцев повідомляв Малоросійську колегію, що йому потрібна ще одна «перечневая ведомость о состоящих в каждом малороссийском полку городах и местечках и о количестве в оных разнаго звания жителей», виготовити яку слід було впродовж трьох днів. Надані Малоросійською колегією статистичні відомості цього разу не задовольнили П.О. Рум'янцева. Він зазначав: «Из представленных мне от оной коллегии двух перечневых таблицей о всех малороссийских селениях и жителейх, различая по званиям, я усмотрел в количестве жителей великое несходство одной с другою, ибо в последней, которая означает число людей в одних только городах и местечках, во многих перечнях превосходит число показанное в первой, сочиненной генерально о всех малороссийских обывателях». Повернувши до Колегії обидві «табелі», П.О. Рум'янцев вимагав замість них «сочинить одну найвернейшую и найакуратнейшую, с прибавлением одного перечня о количестве разных званий обывателей... чтоб из сей ведомости видно было число всех людей в Малой России обитающих». Відтак 14 квітня 1780 р. Малоросійська колегія підготувала «перечневую таблиць», у якій зазначалася кількість міст, містечок, сіл, «деревень», хуторів, а також духівництва і шляхти, козаків виборних і козаків-підпомічників, коронних, духовних і поміщицьких посполитих, міщан та церковних причетників по дев'яти полках Лівобережної України³⁰.

Таким чином, запозичені з матеріалів ревізії 1764 р. дані щодо обліку людної під час опису Лівобережної України 1779 - 1781 рр. перевірялися і доповнювалися. До того ж протягом 1779 - 1781 рр. комісіонери описали населені пункти, що з якихось причин не були охоплені ревізією 1764 р., а також ті, які виникли після неї (останнє перш за все стосується хуторів), і водночас здійснили облік їхніх мешканців. Усе це дає підстави вважати статистичні відомості, зібрані Комісією, більш повними і точними.

А.С. Милорадович разом із загальною координацією роботи підлеглих йому комісіонерів особисто об'їжджав і обстежував територію майбутніх намісництва. Під час таких поїздок він у першу чергу описував міста, містечка та великі села. Особливо наполягав, щоб комісіонери залишали для його «собственного освидетельствования» сотенні міста³¹.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі -ЦДІАК України) зберігся цікавий документ, який відтворює маршрут, що проліг через міста та деякі села тієї території, що її П.О. Рум'янцев наказав обстежити у першу чергу. Його порівняння з ордерами А.С. Милорадовича, в яких він повідомляв про своє місцезнаходження, дозволило дійти висновку, що саме за цим маршрутом рухався останній, описуючи східну частину Лівобережної України. Отож на першому етапі за особистої участі А.С. Милорадовича були обстежені й описані такі міста і містечка, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва: Івангород, Ічня, Іваниця, Срібне, Варва, Журавка, Чорнухи, Городище, Лохвиця, Сенча, Опшня, Кузьомин, Зеньків, Веприк, Гадяч, Глинськ, Грунь, Ромни, Красний Колядин³².

Окрім опису великих населених пунктів, А.С. Милорадович на місці з'ясовував, як краще здійснити поділ краю на намісництва, а останніх на повіти. Відомо, що 16 жовтня 1780 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву «для предполагаемого... устройства в Малой России образа управления от 7го ноября 1775го года осмотреть на месте удобность разделения сего края на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные»³³. П.О. Рум'янцев виконання цього завдання, як і багатьох інших, переклав на малоросійського губернатора, якому він, схоже, повністю довірив³⁴.

Між А.С. Милорадовичем та комісіонерами була налагоджена чітка система двостороннього зв'язку. Зокрема, у інструкції голова вимагав від комісіонерів через два дні на третій повідомляти йому про те, що ними зроблено і де вони перебувають. Після завершення роботи на відведеній дистанції комісіонери мали негайно з усіма матеріалами з'явитися до нього «для дальнейшого наставления». У свою чергу він давав знати своїм підлеглим, в якому населеному пункті перебуває і де планує бути найближчим часом³⁵.

У своїх ордерах, що регулярно відправлялися до комісіонерів, як і в першому пункті інструкції, А.С. Милорадович рекомендував брати у сотенних правліннях «верные описи» або списки населених пунктів кожної сотні. Він повчав комісіонерів: «За прибытием... вашим в каждой город, местечко, село со стороны козаков их старшинам и атаманам, а со стороны владельцев им самим, или кто вместо их управлет, а в городе... тамошнему магистрату, ко исполнению вам всего вышепредписанного объявить... мой открытый ордер, чрез который до кого принадлежать будет, рекомендую делать в порученном вам сем деле всякое вспоможение без и малейшей остановки и давать вам от места до места потребное число подвод за указанные прогоны, також для препровождения и для посилок козаков, сколько по надобности вами востребовано будет; и особливо к лучшему поспешествованию в делах по комиссии вашей, кто из войсковых значковых товарищей или сотенных старшин избраны вами и требованы будут, без всякаго отлагательства везде исполняемо было неотменно»³⁶. Разом з тим в ордерах

до полкових та сотенних канцелярій, міських магістратів та інших установ губернатор вимагав без будь-яких затримок надавати комісіонерам усіляку необхідну допомогу. Так, наприклад, Стародубській полковій канцелярії він наказав «дать знать во все сотенные правления дабы по требованиям,... каковы по той комиссии касатся будут, от кого надлежит во всем выполняемо было и в надобном случае к поспешствованию текушаго описания, кто з значковых товарищей или сотенных старшин востребованы будут, отправлять ... оных немедленно», а Київському магістрату - «во всем относительно сей комиссии чинить неотложное исполнение»³⁷.

Разом з порадою користуватися вже готовими списками населених пунктів Милорадович застерігав комісіонерів «как значащиеся по оным ведомостям селении никакова не миновать, так и всех других без изъятия, каковы в ведомостях не показаны, не пропуститъ». Він постійно нагадував комісіонерам про необхідність персонального відвідання кожного міста, містечка та селища, «ибо не может быть лучшаго удостоверения, как самоличное наше вообще свидетельствование»³⁸.

Голова комісії наполягав, щоб його підлеглі описували населені пункти у тій чи іншій дистанції лише колегіально. Так, наприклад, в ордері до Лева Лук'яновича та Івана Хорошкевича, яким було доручено об'їхати і описати три сотні Лубенського полку - Хмельовську, Смелянську та Костянтинівську, беручи до уваги, що «в тех сотнях немалого пространства хуторов», А.С. Милорадович дозволяв «разделить между собою те только хутори описывать... и то с такою верностью, чтобы ни малейшаго в оных не пропуститъ поселения... а касательно сел и деревень и слобод» він просив комісіонерів «описание чинить совестно, не разделяясь по одиночке»³⁹. Очевидно, як зауважив П.К. Федоренко, така організація роботи була своєрідною формою контролю за якістю виконання комісіонерами дорученого їм завдання⁴⁰.

Аби не марнувати часу і уникнути непотрібного дубляжу, А.С. Милорадович обов'язково повідомляв кожен партію про те, які населені пункти ним або іншими комісіонерами вже описані⁴¹.

Розуміючи необхідність термінового виготовлення описів, він водночас закликав комісіонерів: «Не спешите только, обстоятельно и акуратно сделайте, стараясь и проводивая всячески, дабы не миновать и малейшаго поселения»⁴².

Незважаючи на те, що А.С. Милорадович за допомогою інструкцій та рекомендацій намагався максимально унеможливити хиби та помилки, передбачити усього наперед він не зміг. Зокрема, вже на етапі опису східної частини Лівобережної України в роботі комісіонерів виявився серйозний недолік. Так, малоросійський губернатор писав до капітана Миколи Милорадовича: «Усатривая ис присилаемых от вас ко мне описанных вами разным селениям ведомостей не значится монастырей, которые естли по объезде назначенной вам дистанции находилися где, как мужеские так и женские, и вы оние пропустили, то накрепко вам рекомендую нарочно ехать туда и сделать описание, применяясь приложенной при сем форме. Как без сумнения чаять можно, что при каждом монастыре велики или малы суть поселения, исключая находящиеся внутри монастырей монашеские келии, коих в число обывателей полагать не надлежит, для чего их и не описывать». З цього ж приводу А.С. Милорадович писав двом іншим комісіонерам - Льву Лук'яновичу та Івану Хорошкевичу: «Не знаю получили ли вы форму, по которой описывать монастыри в дистанции вашей, какие будут, по которой от меня назначено одни селения при них лежащие описать, положение оных при реках или прудах, в окружности леса и роши, число каменнаго и деревянаго строения, церквей, а внутри монастырей монашеские келии, как оные в число обывателей не принадлежат, без всякаго описания оставить»⁴³.

Можливо, під формою, якою слід було керуватися під час опису монастирів, мався на увазі наступний зразок, підготовлений, вірогідно, А.С. Милорадовичем: «Монастырь мужеский ..., от Прилук в ... верстах, от большой Киевской дороги в левой стороне на острове соединяющихся двух рек... лежащей, в котором находится каменная новой и весьма изрядной структуры церковь и две старинные окруженные высокою каменною стеною. Монастырь сей с трех сторон закрыт высокими горами, покрытыми к строению годным лесом разнаго рода дерев и садами, а с четвертой река... протикая по широкому раздолу и много различно извиваясь, производит пространные заливы и острова с обширными строевыми лесами, открывает верст на ... вид весьма приятный. На реке плотина о ... мельницах, принадлежит сему монастырю. Другова селения близ монастыря не находится, кроме деревне ... сего ж монастыря, от него в ... верстах на левом берегу реки ... лежащей. Здесь бывает три ярмонки, которые приносят сему монастырю доход до двух тысяч рублей, платежем за проезд чрез плотину и за лавки, которые для сего выстроены весьма изрядные»⁴⁴.

Зауваження А.С. Милорадовича були враховані комісіонерами - під час подальшого опису монастирів були взяті ними до уваги.

Окрім опису населених пунктів, комісіонери збирали матеріали для мапи майбутніх намісництв і робили «примечания, к сочинению плана нужная»⁴⁵. А.С. Милорадович, як завжди,

повчав своїх помічників, аби вони на своїх дистанціях «не оставили... не толко болших рек торговых, но и самих малых, также болот и других выделявшихся усяких урочищ, так чтоб ничего нужного без... примечания для сочинения плана оставатся не могло»⁴⁶.

На здійснення об'їзду й підготовку опису трьох майбутніх намісництв виділялися казенні кошти. На початку як першого, так і другого етапів канцелярія Малоросійського скарбу видала губернатору по 500 рублів «на заплату его прогонов», які він, у свою чергу, розподілив серед комісіонерів⁴⁷. За використанням цих коштів здійснювався суворий контроль. Для цього усі свої витрати комісіонери мали занотовувати у виданій їм «на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради»⁴⁸. Очевидно, коли казенних грошей не вистачало, комісіонери й особисто А.С. Милорадович використовували власні. При цьому він запевняв комісіонерів: «Ежели вы из собственных сколько употребили, от меня на возврат получить изволите»⁴⁹.

Після завершення об'їзду Лівобережної України голова комісії наказав підбити загальний підсумок усіх грошових витрат. Завдання це він доручив Миколі Милорадовичу. А.С. Милорадович, зокрема, писав: «За приездом в Глухов господина бунчукового товариша Нестелея с канцеляристами Соболевским и Левченковым, истребовав от них данные им на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради, и присовокупя к оным записку издержанных собственно для моего объезда прогонных денег, також тетради и свою, и данные канцеляристам Хорошкевичу и Пашенку, сделать по оным верный шет, коликое число взятых от канцелярии Малороссийскаго скарба на объезд мой по Малороссии сего 1780го году пяти сот рублей денег в недостатке оных употреблено собственных моих, сличив при том, сходен ли расход против приему каждого, равным образом счесть все тетради прогонные такова ж объезду и в прошедшем 1779м году, и что по которому шету окажется за возвращением моим в Глухов подать мне краткую записку»⁵⁰. Підготовлений грошовий звіт А.С. Милорадович, очевидно, передав П.О. Рум'янцеву, який наказав канцелярії Малоросійського скарбу повернути губернатору «издержанные им на прогоны в проезды его по Малороссии по препорученной комиссии четыреста рублев»⁵¹.

Протягом другої половини 1781 р. А.С. Милорадович разом з представниками першої групи комісіонерів, тобто з колезькими канцеляристами, впорядкував описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Увесь зібраний матеріал було перегруповано за територіальним принципом і зведено до трьох окремих описів.

Опис Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. дозволяє скласти всебічне уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів намісництва, чисельність, соціальний склад, часті етнічну і конфесійну приналежність населення, економічний потенціал регіону, стан сільського господарства, мануфактурного виробництва, ремесел, промислів, торгівлі, монастирів, церков тощо.

Примірник такого Опису Чернігівського намісництва у середині XIX ст. в архіві Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» історик розпочав публікацію пам'ятки. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів. Принагідно зауважимо, що видання пам'ятки у «Черниговских губернских ведомостях» дещо повніше, ніж те, що у «Записках Черниговского губернского статистического комитета»: перше містить, зокрема, опис п'яти сіл Городнянського повіту, яких не має у другому виданні⁵². О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., однак здійснити цей задум вченому не поталанило. Згодом розпочав ним справу намагався продовжити П.К. Федоренко, який наприкінці 1920-х рр. за дорученням Археологічної комісії ВУАН розпочав підготовку до видання Опису⁵³. Протягом 1927 - 1932 рр. у Центральному історичному архіві у Харкові П.К. Федоренко виготовив машинописну копію з рукопису Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., який свого часу пройшов через руки О.М. Лазаревського. Нині ця копія зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ)⁵⁴.

Свого часу О.М. Лазаревський та П.К. Федоренко намагалися вирішити проблему авторства Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. Слід зауважити, що погляди дослідників, які доклали чимало зусиль до вивчення цієї пам'ятки, розійшлися. На думку О.М. Лазаревського, автором Опису був Дмитро Пашенко. Підґрунтям для такого висновку послужили напис на сторінках рукопису пам'ятки («Войсковий товарищ Дмитрий Пашенко»), а також формулярний список Д.Р. Пашенка, в якому зазначалося, що він «был употреблен в особо порученую от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайскаго, генерал-порутчику, тогдашнему бывшему малороссийскому губернатору Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении ея на три губернии, в комиссию»⁵⁵. П.К. Федоренко ж стверджував,

що Дмитра Пашенка «в кращому випадкові... можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора»⁵⁶. Аргументи, що він наводить на користь цього, на нашу думку, є досить переконливими. По-перше, наявність підпису Д.Р. Пашенка на аркушах Опису в документах такого роду аж ніяк не може бути безпосереднім свідченням авторства. Так на двох списках виготовленого Комісією А.С. Милорадовича Опису, що являв собою статистичне зведення людності населених пунктів Чернігівського намісництва, стоять підписи різних комісіонерів: на одному - Івана Хорошкевича, на іншому - Івана Соболевського⁵⁷. Подібний підпис, очевидно, свідчив про те, хто здійснив переписування чи звірку тексту опису⁵⁸. По-друге, до рук О.М. Лазаревського, схоже, потрапив формулярний список лише Дмитра Пашенка. Однак пізніше були виявлені послужні списки інших комісіонерів, у яких зазначалося, що вони разом з А.С. Милорадовичем здійснювали опис Лівобережної України, за що більшість з них, в тому числі й Дмитро Пашенко, були підвищені по службі. Як зазначалося вище, на сьогодні встановлено прізвища як мінімум одинадцяти комісіонерів, які брали участь в обстеженні сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва, відтак немає жодних підстав говорити про одноосібне авторство Дмитра Пашенка.

П.К. Федоренко не сумнівався, що над текстом Опису Чернігівського намісництва було проведено редакційну роботу⁵⁹. Цілком ймовірно, що упорядником або редактором колективної праці був саме Дмитро Пашенко⁶⁰.

Повертаючись до роботи Комісії зазначимо, що у серпні 1781 р. вона підготувала «три плана Киевской, Черниговской и Новгородсеверской губерний». 9 серпня 1781 р. А.С. Милорадович наказав Івану Хорошкевичу доручити їх «г-ну Тюремникову подклеить темно-зеленою тафтою как можно лучше с обшивкою красной ленты, а завтешняго дни непременно взявши план с чертежной, который почитается оригиналом, проверить во всем все селения с тем планом, показанные все три губернии; а послезавтешняго дни ему Хорошкевичу с теми ж планами непременно приехать... в Вишеньки»⁶¹. Вірогідно, ці плани готувалися для піднесення Катерині II, до якої у вересні 1781 р. «со всеми обстоятельными представлениями и донесениями относительно трех новых губерний, в Малороссии учреждаемых, отправился генерал-поручик Милорадович»⁶².

У супроводжувальному листі, з яким А.С. Милорадович вирушив до столиці, П.О. Рум'янець зазначив: «Во исполнение Всевысочайшего Вашего Императорского Величества повеления в 1779м о введении в Малую Россию учреждений Ваших по примеру иных губерний вновь устроенных, и 1780м годе октября от 16го числа о осмотре на месте удобности разделения обывателей, действительном назначении губернских и уездных городов и представлений чрез здешняго губернатра моих о всем том донесений, мне данных, препоручил я по первому и тогда ж генералу-поручику и малороссийскому губернатору Милорадовичу объехать все полки малороссийские и обозреть лично города, местечки, села, деревни и всякие селения, в разсуждении физичного и морального их положения сделать свои примечания и обстоятельное описание, а по последнему с подробными донесениями относительно учреждаемых здесь трех наместничеств при сем отправляется он в столицу Вашу. Во-первых, он будет иметь счастье поднести Вашему Императорскому Величеству Генеральную о всей Малой России и специальныя на три составляемая из оной наместничества карты, с назначением в каждой городов губернских и уездных. Губернскими городами, по Всевысочайшей мне доверенности в их выборе, признал я Новгородок-Северской, Чернигов и Киев, как в разсуждении их древности и знатности по бывших в них княжениям, так преимущественного их пред прочими здешними городами положения при знатных реках, выгоднаго для торговли, и способнейшаго для тех уездов, кои к каждому распределены лучше иных. Он имеет с собою обстоятельныя сих уездных городов описания с показанием в губерниях и уездах количества хат по личному его освидетельствованию, а душ по ревизии 1764 года»⁶³.

Схоже, А.С. Милорадович справді користувався неабиякою довірою та повагою П.О. Рум'янцева, адже саме його останній обрав своїм представником для піднесення імператриці документації щодо новоутворюваних намісництв. Через поганий стан здоров'я П.О. Рум'янець не міг особисто відправитись у далеку подорож⁶⁴. Відтак А.С. Милорадовичу восени 1781 р. довелося неодноразово їздити до Санкт-Петербурга.

Очевидно, матеріали, що їх у вересні 1781 р. представив імператриці А.С. Милорадович, цілком задовольнили її, і 16 вересня 1781 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву, якого указом від 13 червня того ж таки року було призначено генерал-губернатором трьох лівобережних намісництв⁶⁵, «в генваре следующаго 1782 года исполнить по учреждениям ... от 7 ноября 1775 года, в Черниговском наместничестве, состава оною из одиннадцати уездов, и именно: Черниговскаго, Городницкаго, Березинскаго, Борзенскаго, Нежинскаго, Прилуцкаго, Глинскаго, Роменскаго, Лохвицкаго, Гадяцкаго и Зенковскаго, в следствие чего местечки, по коим названы уезды, переименовать городами»⁶⁶. 30 вересня 1781 р. імператриця наказала

«генералу-порутчику и малороссийскому губернатору Милорадовичу быть правителем Черниговскаго наместничества»⁶⁷.

Вже на новій посаді А.С. Милорадович продовжив роботу по впорядкуванню описів Лівобережної України. 14 листопада 1781 р. П.О. Рум'янцеv зажадав від чернігівського губернатора «описей новых уездов по учреждаемым в Малой России трем наместничествам Киевскому, Черниговскому и Новгородскому-Северскому... с поименованием в них к каждому новому уезду принадлежащих местечек, сел, деревень и иных селений и в каждом местечке, селе, деревне и селении хат с различием количества жителей всякаго звания»⁶⁸. Необхідність термінової підготовки цих описів пояснювалася тим, щоб «те селения, кои из настоящего их положения в новые уезды из одной губернии в другую выходят, не остались без управления»⁶⁹. Впорядкування таких описів не вимагало значного часу, адже в процесі обстеження Лівобережної України комісіонери, як зазначалося вище, за спеціально розробленою «формою» збирали відомості про чисельність представників різних соціальних станів. Тому вже 24 листопада 1781 р. А.С. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії «трех учреждаемых в Малой России губерний Киевской, Черниговской и Новгородской Северной описание» у формі зведення статистичних даних про чисельність і соціальну структуру населення новоутворюваних намісництв⁷⁰. А.Л. Перковський назвав даний різновид описів «демографічними екстрактами», складеними для зручності користування Описами 1779 - 1781 рр.⁷¹.

Опис, що містить докладну демографічну інформацію по кожному населеному пункту Чернігівського намісництва, має розлогу назву - «Описание Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский, с показанием каких полков и сотень какие селения и в которой уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцов, духовенства, церковников, греков; козакв выборных и подпомощиков, посполитых коронных, в том числе и рангових, також владельческих посполитых, разночинческих, разночинческих хат и по ревизии 1764 году душ». Єдиний відомий на сьогодні повний список цього Опису, засвідчений полковим писарчуком Іваном Хорошкевичем, зберігається в ІР НБУВ⁷². Неповний список Опису, який включає частину населених пунктів Роменського повіту та повністю Лохвицький, Глинський, Гадяцький і Зеньківський повіти, за підписом іншого комісіонера - полкового писарчука Івана Соболевського, виявлено у ЦДІАК України⁷³.

Одержавши від губернаторів описи у формі статистичного зведення відомостей про людиність, Малоросійська колегія 25 листопада 1781 р. наказала «с присланных... описаний с показанием из каких полков, сотен и селений какой составляется уезд, учиня списки о селениях, которые до какой губернии и уезду причисляются, разослать при указах во все здешние присутственные места, полковые канцелярии и к предводителям, предписав полковым канцеляриям и предводителям по оным спискам селения одни принадлежащие до их в свое ведомство принять, а другая исключить и до открытия губернии таковые остатки и удели иметь в своем управлении»⁷⁴. Списків Опису, що являв собою перелік полків, сотень і населених пунктів Чернігівського намісництва, було виготовлено, очевидно, чимало, адже полкові канцелярії, у свою чергу, мусили «копии с тех списков разослать от себя по всем подкоморим состоящих в них поветов суда земские и сотенния правления»⁷⁵. Даний Опис мав практичне значення: зважаючи на адміністративну реформу в Лівобережній Україні, він виконував функцію своєрідного довідника, в якому подавались відомості про розташування населених пунктів згідно старої полкової адміністративної системи та нової - намісницької. Лише у ЦДІАК України нами було виявлено два списки «Описания Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский с показанием каких полков и сотень какия селения и в которой уезд вошли»⁷⁶. Ще один список цього Опису зберігається у документальному зібранні М.А. Маркевича - І.Я. Лукашевича Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки у Москві⁷⁷.

На початку 1782 р. Комісія А.С. Милорадовича завершила свою роботу у 19 січня припинила своє існування⁷⁸. Тоді ж були відкриті три українські намісництва: 9 січня - Київське, 19 січня - Чернігівське та 27 січня - Новгород-Сіверське⁷⁹. З журналу «Об открытии Черниговского наместничества», що був виготовлений для піднесення Катерині II, довідуємося про урочистості, присвячені цій визначній, як на той час, події. Заходи з нагоди відкриття Чернігівського намісництва тривали з 18 до 23 січня 1782 р. При цьому церемонії офіційного відкриття нових установ і призначення на різні посади супроводжувалися церковними богослужіннями, військовими парадами, бенкетами, балами, феєрверками та масовими гуляннями⁸⁰.

Джерела та література:

- 1 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851. - 697 с.
- 2 Чижов Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества, составленное Афанасием Шафонским. - М., 1852. - 36 с.
- 3 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XVI. - № 12277.
- 4 Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1860 - 1830. - К., 1996. - С. 192.
- 5 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14392.
- 6 Там само.
- 7 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 11819. - Арк. 1а; Спр. 13827. - Арк. 120; Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1888. - № 19. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 8 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. 1. - Арк. 19-19 зв.
- 9 Там само. - Арк. 25-26.
- 10 Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // ЧГВ. - 1888. - № 23. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 11 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9-10 зв.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т. I. - С. XI.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 60.
- 13 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 11-12, 15.
- 14 Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX вв. - М., 1963. - С. 167.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 13-13 зв.
- 16 ЦДІАК України. - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 76.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 157.
- 18 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 1-1зв.; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15, 20, 46, 57.
- 19 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 1. - Спр. 2871. - Арк. 1; Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 3, 5-5 зв., 7; Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 54; Спр. 13819. - Арк. 49-49 зв.; Спр. 14148. - Арк. 1-2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 39. - Арк. 339; Спр. 47. - Арк. 375-377 зв.; Спр. 69. - Арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; Спр. 135. - Арк. 284 зв.-286; Спр. 186. - Арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв. - 329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; Спр. 205. - Арк. 22-22 зв.; Спр. 208. - Арк. 242-242 зв.; Спр. 246. - Арк. 326-328, 732, 736-737; Спр. 252. - Арк. 19-26; Спр. 504. - Арк. 134 зв., 150 зв.-151; Спр. 815. - Арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; Спр. 820. - Арк. 7; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226.
- 21 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VI.
- 22 Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - Т. I. - С. 218.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 5.
- 24 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва 70 - 80-х років XVIII ст. - К., 1989. - С. 5-6.
- 25 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 38 зв.-38 а; Спр. 815. - Арк. 74 зв.-74 а.
- 26 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 1-5.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 4-4 зв., 10-10 зв., 13-13 зв., 19-22.
- 28 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3 - Спр. 13813. - Арк. 2, 4 а, 95-96.
- 29 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 51. - Арк. 15, 281.
- 30 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 113-115, 149; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 59072-59080. - Арк. 1, 5-6.
- 31 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 56, 60 зв.

- 32 Там само. - Арк. 85-85 зв.
- 33 Там само. - Арк. 285-286.
- 34 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12739. - Арк. 2-3; Спр. 13818. - Арк. 50-52.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2 зв.; Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 39, 53; Спр. 815. - Арк. 56, 60 зв.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. - 14148. - Арк. - 2 зв.-3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15-15 зв., 20-20 зв., 41, 53-53 зв.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 46-46 зв., 57.
- 38 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 62-62 зв.
- 39 Там само. - Арк. 75.
- 40 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII.
- 41 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 59-60 зв., 62, 87-87 зв.
- 42 Там само. - Арк. 60 зв.
- 43 Там само. - Арк. 59, 75-75 зв.
- 44 Там само. - Арк. 61.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 2.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 41.
- 47 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1-3.
- 48 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 49 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1.
- 50 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 51 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 279.
- 52 Описание Черниговского наместничества (1781 г.). // ЧГВ. - 1867. - № 44. - Прибавление. - С. 215-216; № 45. - С. 217-218; № 46. - С. 224-226; № 47. - С. 230-232; № 48. - С. 235-237; 1868. - № 1. - С. 1-2; № 4. - С. 21-22; № 6. - С. 29-30; № 7. - С. 31-32, № 9. - С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - 110 с.
- 53 ІР НБУВ. - Ф. X. - Оп. 1. - Спр. 10765. - Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у ХІХ - ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 94.
- 54 ІР НБУВ. - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
- 55 (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - С. I-II.
- 56 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - С. 14.
- 57 ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144; ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 58 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XVI.
- 59 Там само.
- 60 Гапієнко А.А. До питання про участь Д.Р. Пашенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 р. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 22-23.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
- 62 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 187-187 зв.
- 63 РДАДА. - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 93. - Ч. I. - Арк. 1-3 зв.
- 64 Там само. - Арк. 144-144 зв.; ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 585/119/. - Арк. 37-37 зв.
- 65 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 335-336 зв.
- 66 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XXI. - № 15.229.
- 67 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 2; Спр. 13814. - Арк. 479; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505-63607. - Арк. 117; Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 г.). - СПб., 1869. - С. 68-69.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 357 зв.-358.
- 69 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 217-217 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 820. - Арк. 8; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XI.
- 71 Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини ХVІІІ ст. // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип. 3. - С. 122.
- 72 ІР НБУВ. - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13818. - Арк. 42.
- 75 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XIV.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 1-72.

77 Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 1121. - Арк. 46-90.

78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 30 зв.-31, 82 зв.-84.

79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 1-2; Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 217. - Арк. 1; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 221-221 зв., 238-238 зв., 250-251.

80 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 3. - Арк. 1-12 зв.; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Арк. 239-249 зв.

Тамара Дорохіна

●

УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНА ДОБА У ВИСВІТЛЕННІ ЖУРНАЛУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (50-70-і роки ХХ ст.)

Доба середньовіччя та ранньомодерні часи посідають чільне місце в наукових студіях українських істориків-емігрантів та дослідників з діаспори. Неабияке зацікавлення зазначеними періодами зумовлене багатьма чинниками. Передусім варто відзначити, що українська зарубіжна наука розвивалася під потужним впливом державницького напрямку, який відчувався в дослідницьких осередках і товариствах на еміграції та в діаспорі ще навіть у 70-80-і роки ХХ ст.

З цієї перспективи доба Київської Русі та епоха Козацько-Гетьманської держави видавалися привабливими і перспективними об'єктами дослідження, оскільки належали до «державницьких періодів» української історії, що привертати увагу багатьох істориків і дослідників з суміжних та споріднених соціогуманітарних дисциплін.

У другій половині 1940-х років у колах української наукової еміграції навіть відбулася спеціальна дискусія щодо необхідності вивчення т.з. «державницьких періодів». Один з її учасників Володимир Мацяк пропонував взагалі поділити всю українську історію на «державну» та «бездержавну», що нагадує підходи деяких представників державницького напрямку міжвоєнної доби (1920-1939).

На його думку, пріоритетну увагу доцільно зосередити на вивченні «державних християнських періодів» історії України: «1/ 270-літній історії Київської княжої держави; 2/ 200-літній історії «Галицько-Волинської Княжо-Королівської держави (1150-1350); 3/ 60-літній історії незалежної та самостійної Гетьмансько-Козацької Держави» (1648-1709)»¹. Він же закликав до розширення наукових студій, присвячених добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, оскільки вони є найменш дослідженими епохами української історії².

Такою була дослідницька мотивація представників старшої генерації українських учених-емігрантів, науково-історичні погляди та світогляд яких сформувалися протягом 20-30-х років ХХ ст.

Утім середньовіччя та ранньомодерні часи становили значний інтерес і для науковців середнього покоління, які розпочали свою наукову кар'єру вже після Другої світової війни в західноєвропейських та північноамериканських університетах і навчальних закладах. Останні розглядали вказану проблематику в контексті магістральної спрямованості історичного руху в Західній Європі (XVI-XIX ст.), зокрема в світлі переходу від середньовічної Європи станових монархій до модерної Європи націй та національних держав. Відтак представники цієї генерації істориків акцентували увагу на специфічності та своєрідності східноєвропейської, в т.ч. української історії, зокрема наголосували на переривчатості історичного процесу на теренах України, незавершеності, деформованості та уповільненості процесу націотворення в ранньомодерну добу тощо.

Крім того, доцільно наголосити, що українська зарубіжна історична наука розвивалася в умовах біполярної конфронтації західного світу з Радянським Союзом та країнами Варшавського пакту. Такі передумови спричинили не тільки значні ідеологічні впливи на дослідницьку проблематику, а й поширювали логіку тотального протистояння і на соціогуманітарну сферу, в т.ч. на історичну науку.

Недаремно проблематика, пов'язана з протистоянням і конфронтацією з радянською історіографією на еміграції та в діаспорі відігравала велику роль. Адже питання вивчення

історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства або України-Гетьманщини було безпосередньо пов'язано як з «державницькою проблематикою», так і з необхідністю протистояти «звичайній» російській схемі історії східного слов'янства.

Таким чином, доба середньовіччя та ранньомодерна епоха перебували на перехресті академічних зацікавлень ряду українських учених на еміграції та в діаспорі. Помітне місце вказана проблематика займає і на сторінках багатьох еміграційних видань, у т.ч. журналу «Визвольний шлях».

Варто підкреслити, що на еміграції після Другої світової війни роль часописів істотно зростає, оскільки традиційна інституціональна мережа, притаманна історичній науці на Батьківщині (національні архіви, спеціалізовані бібліотеки, університетські кафедри, товариства, періодичні та серійні видання), фактично створюється наново в умовах інонаціонального академічного середовища протягом тривалого часу. До того ж постає проблема входження, інтеграції вчених до чужомовного соціокультурного та інтелектуального простору. Відтак задоволення фахових потреб істориків-емігрантів та дослідників з близьких чи споріднених соціогуманітарних дисциплін щодо публікації їхніх розвідок і студій частково перебирає на себе суспільно-політична та громадська преса.

Журнал «Визвольний шлях» був створений як «ідеологічний тереновий» часопис³ у 1948 р. і первісно був розрахований на українську громаду туманного Альбіону, яка сформувалася у повоєнну добу, здебільшого з колишніх інтернованих і полонених, а також вояків-українців, котрі воювали в арміях західних країн супроти гітлерівської Німеччини. У вихідних даних, що містилися в першому числі журналу, подана стисла інформація про видавця: Пропагандистську і Суспільну референтуру Закордонних частин Організації українських націоналістів (ОУН), що дозволяє віднести це видання до української націоналістичної періодики.

У політичному та ідеологічному плані «Визвольний шлях» репрезентував ОУН та значну частину емігрантів-гетьманців. Тож «державницька проблематика» була цілком природною як для читацької аудиторії журналу, так і для його дописувачів.

Утім наукові розвідки в початковий період існування «Визвольного шляху» (1948-1954), коли він із циклоstileвого видання «таборової доби», що друкувалося ротопринтним способом, перетворився на популярний науково-літературний місячник, з'являлися епізодично. Вказане спостереження повною мірою стосується і статей та матеріалів з історії українського середньовіччя та ранньомодерної доби. Зауважимо, що до початку 50-х років ХХ ст. історія середніх віків та ранньомодерних часів тільки почати висвітлювалася в окремих документах ОУН та УПА, які мали пропагандистсько-агітаційне значення⁴.

Суттєві зрушення сталися в середині 1950-х років, коли до співпраці з журналом були залучені відомі українські науковці-емігранти, визначні публіцисти та письменники. Одним із перших науковців, який умістив свої публікації у виданні, був відомий історик, дослідник геральдики, а також політичний діяч та дипломат доби національно-визвольних змагань князь Іван (Ян) Токаржевський-Карашевич (1885-1954). Його статті присвячені як епосі Київської Русі, так і добі козаччини та України-Гетьманщини.

У 1952 р. у журналі були опубліковані кілька його розвідок, підписаних криптонімом «Т.К.». Вони присвячені Ярославу Мудрому⁵ та його донькам⁶. Цьому ж вченому належить і низка інших статей, в яких розглядається історія церкви⁷, проблеми суспільного ладу⁸ та віча⁹ в княжу добу, а також публікації про тогочасне військо, його організацію, кількість та склад¹⁰.

Проте майже всі названі праці написані в популяризаторській формі. Про це свідчать як їхня проблематика, так і спосіб викладу матеріалу, в т.ч. актуалізація відомих сюжетів з давньоруської історії або їхня інтерпретація в державницькому сенсі. Вочевидь, вони розраховані на широку аудиторію, яка недостатньо орієнтувалася в українській минушині.

У подібному плані написана і розвідка І.Токаржевського-Карашевича про роль українців у Литовсько-Руській державі¹¹. Ця публікація, як і більшість його статей і матеріалів, опублікована на сторінках «Визвольного шляху» вже після його смерті.

Натомість зовсім інший характер мають студії Токаржевського-Карашевича, присвячені історії України-Гетьманщини. Вони вирізняються чітким формулюванням проблеми, широким історичним тлом та великим і різноманітним фактографічним матеріалом, який використав автор. З-поміж них слід виділити велику працю «Хмельниччина з погляду права», надруковану у вигляді серії статей¹².

Відзначимо, що вказана робота Токаржевського-Карашевича виявляє давні зацікавлення цього дослідника, що пов'язані з його колишньою дипломатичною службою, історією міждержавних відносин з виключною увагою до правового становища Гетьманщини в Речі Посполитій та Російській державі. Наразі доцільно наголосити, що автор розглядав дипломатичні взаємини як невідмінний атрибут держави. Таким чином, історик обстоював думку, що становлення Козацько-Гетьманської держави відбувалося значною мірою за рахунок активних зовнішньополітичних акцій за часів гетьмана Богдана Хмельницького та його наступників.

Варто відзначити, що І.Токаржевський-Карашевич інтенсивно працював над синтетичним оглядом історії української дипломатії. Відтак вищеназвана публікація, імовірно, підготовлена в контексті окреслених дослідницьких устремлінь. Зазначимо, що невеликий уривок з історії української дипломатії під назвою «До джерел наших державних традицій» був також опублікований на сторінках цього періодичного видання¹³.

Крім перерахованих студій, І.Токаржевський-Карашевич видрукував у часописі і ряд інших розвідок: «Бій під Полтавою: історичний фон»¹⁴, «Військо Запорозьке Низове»¹⁵, «Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії»¹⁶, «До історії роду Орликів»¹⁷, «Жінки в житті Мазепи»¹⁸, «Козаччина»¹⁹, «Люблінська унія і її наслідки»²⁰ та ін. Тема козацтва та України-Гетьманщини висвітлена також і в його синтетичній студії «Конституційна історія України», в якій він розглядає національні історико-правничі традиції²¹.

Іншим видатним істориком, який публікував розвідки з історії середньовіччя та ранньомодерної доби в журналі «Визвольний шлях», була Наталя Полонська-Василенко. Ця дослідниця належала до повноенної української наукової еміграції і до радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. працювала в системі ВУАН (АН УРСР).

У політичному відношенні вона репрезентувала українських науковців з прогетьманською орієнтацією і дуже активно співробітничала з часописом. Як учений Н.Полонська-Василенко спеціалізувалася переважно на історії XVIII ст., а також була знана в еміграційних колах як автор капітальної студії з історії ВУАН²².

Однак на сторінках «Визвольного шляху» вона представлена не тільки як фаховий історик, а й талановитий популяризатор. До останніх праць доцільно віднести її розвідки, присвячені добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства: «Київська держава і Захід»²³, «Король Данило на тлі історичної доби»²⁴, «Початок держави України-Руси»²⁵ та ін.

Взагалі Н.Полонська-Василенко, як і І.Токаржевський-Карашевич, висвітлювала традиційні сюжети величчя та могутності Київської Русі, зв'язків її з європейськими державами, коронацію Данила Галицького тощо. До цих сюжетів зверталися й інші дописувачі журналу як фахові історики, так і публіцисти та письменники. Приміром, слід згадати розвідки Василя Луціва про князя Святослава²⁶ та Романа Мстиславовича²⁷, а також статтю Леоніда Полтави про матримоніальні союзи дочок Ярослава Мудрого з представниками тодішніх монарших дворів Європи²⁸ та ін.²⁹

Одночасно Н.Полонська-Василенко опублікувала цікаву розвідку про Переяславську раду 1654 р. у рецепції її сучасників³⁰. Ця стаття з'явилася в межах полемічних дискусій навколо 300-річчя святкування значного акту, які велися між радянськими та діаспорними істориками.

Відзначимо, що переяславська тема інтенсивно висвітлювалася у багатьох українських еміграційних виданнях. Спеціальні випуски, присвячені 300-літнім роковинам Переяславської угоди, підготували часопис «The Ukrainian Quarterly» (статті Б.Крупницького, О.Оглоблина, А.Яковліва, М.Чубатого, С.Гординського, М.Чировського та ін.)³¹ та неперіодичний орган Української вільної академії наук у Сполучених Штатах - «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (статті А. Яковліва, В. Прокоповича, Д. Решетара та ін.)³². Чимало публікацій з'явилося й на сторінках інших журналів, у т.ч. у часописі «Визвольний шлях».

Основне проблемне поле концентрувалося навколо питання про правничу кваліфікацію українсько-московського договору 1654 р., зокрема присягу російських посланців за царя Олексія Михайловича. Ця тема в історичній думці академічної доби розробляється майже два століття і має солідну наукову літературу.

Зазначимо, що погляди дослідників щодо цього аспекту Переяславської угоди поділялися як мінімум на дві групи. Одна з них, до якої належали О.Оглоблин, А.Яковлів, а також Н.Полонська-Василенко, вважала, що така «присяга» мала місце. Натомість інша група вчених категорично спростовувала цю тезу, посилаючись на відсутність документальних свідчень.

Н.Полонська-Василенко вважала, що «клятву» (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як «присягу за царя», вповні можна тлумачити як таку. Причому вона тримається думки, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання. «Усе це дає право формулювати стисло подію в Переяславі так: **формальної** (виділення Н.Полонської-Василенко. - Авт.) присяги від імені царя послі не дали, - пише Н. Полонська-Василенко, - але по суті цю присягу замінило слово царя, яке «применно» не буває. Так розумів це «слово» Богдан Хмельницький, коли писав в лютому 1654 р. цареві: «Словеси бо царского твого царського величества вероухом»³³.

Автор цієї розвідки підкреслює, що за тих часів українсько-московська угода виглядала як «акт згоди між двома рівноправними партнерами, між двома рівноправними державами»³⁴. Відтак розвідка Н.Полонської-Василенко репрезентує домінуючі підходи щодо тлумачення Переяславського договору в українській зарубіжній історіографії 50-60-х років XX ст., які спиралися на досить оригінальну аргументацію.

З приводу переяславських роковин у журналі вміщувалися розвідки різних дописувачів як фахових істориків, так і дослідників-аматорів та публіцистів. Зокрема, з нагоди 325-ої річниці Переяславського договору 1654 р., що бучно відзначалася в Радянській Україні, у часописі була опублікована стаття Д.Мірщука «Переяслав і дійсність»³⁵.

На сторінках «Визвольного шляху» друкував свої розвідки й інший відомий український історик Михайло Ждан³⁶. Він вивчав історію українських земель під татарським і литовським пануванням. Зазначені проблематиці присвячено і ряд студій М.Ждана, опублікованих у цьому часописі: «Перший напад татарів на Україну»³⁷, «Другий напад татарів на Україну»³⁸, «Чингіз-хан»³⁹, «Золота Орда»⁴⁰ та ін.

У вказаних публікаціях Ждан не тільки розглянув вплив монголо-татарських завоювань на соціально-економічний та політичний розвиток українських земель, а прагнув витлумачити їх з перспективи формації нації. Історик приділяв також велику увагу історії Золотої Орди, яку вважав «вїйковим феноменом в історії Східної Європи»⁴¹, що залишила по собі виразний слід, зокрема в державній організації Росії.

До історії Київської Русі та Галицько-Волинської держави зверталися й інші дослідники. Серед них варто відмітити розвідку відомого історика та археолога Михайла Міллера про побутування християнства до князювання Володимира Великого⁴², працю Петра Курінного про археологічні пам'ятки княжого Львова⁴³, замітку В.Корчмарика про міжетнічні відносини в княжу добу⁴⁴, статті І.Вергуна про висвітлення історії України-Русі у французьких виданнях⁴⁵ і невідомого дослідника, який підписався криптонімом «Я.В.», про бібліотеку Ярослава та її долю⁴⁶ тощо.

Зрештою, доцільно підкреслити, що переважна більшість розвідок з історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів, опублікованих у журналі «Визвольний шлях», висвітлюють добу козацтва та України-Гетьманщини. Втім, еміграційна специфіка суттєво позначилася на проблемно-тематичному спектрі вказаних праць.

Насамперед, варто виділи низку студій, написаних на основі закордонних джерел, а також розвідки, в яких висвітлюються міжнародні взаємини Козацько-Гетьманської держави. Взагалі використання західноєвропейських джерел для висвітлення та інтерпретації української історії є характерною рисою української еміграційної історіографії, що виявилася ще в міжвоєнну добу⁴⁷.

До таких публікацій можемо віднести розвідки Є. Алетіяно-Попівського «Ян Амос Коменський і Україна»⁴⁸, І.Боднарука «Гетьман Іван Мазепа в англоєвних і португальських енциклопедіях»⁴⁹, І.Вергуна «Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст.»⁵⁰, Л.Винара «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр.»⁵¹, М.Заклинського «Мазепин союзник Карло XII»⁵², невідомого автора, який переховувався під криптонімом «Л.П.», «Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників»⁵³ та ряд ін. В проблемно-тематичному плані зазначені розвідки можемо розділити на кілька груп: 1/ праці, в яких аналізується висвітлення історії Гетьманщини в західноєвропейських джерелах і літературі; 2/ студії, в яких розглядається проблема міжнародних зв'язків Козацько-Гетьманської держави з країнами Європи; 3/ статті, присвячені питанням зовнішньополітичної орієнтації України-Гетьманщини другої половини XVII - початку XVIII ст.

Зауважимо, що зазначена проблематика була настільки популярною в академічному середовищі української еміграції, що часопис передрукував статтю відомого українського радянського дослідника, кандидата філологічних наук Дмитра Наливайка «Запорожці в Західній Європі»⁵⁴.

Чимало розвідок, присвячених історії Гетьманщини, передусім визначним військово-політичним подіям того часу, вмістив на сторінках журналу «Визвольний шлях» відомий український письменник, історик і публіцист Юрій Тис-Крохмалюк. До кола його наукових зацікавлень слід віднести військову історію, добу Хмельниччини, часи гетьманування І.Мазепи та ін. Серед праць, видрукованих цим дослідником у часописі: «Бій під Конотопом»⁵⁵ і «Бій під Ловом (31 липня 1649 р.)»⁵⁶, «Думки з приводу Мазепинського ювілею»⁵⁷, «Кампанія 1660 року»⁵⁸, «Полтавська битва 1709 р.»⁵⁹, «Похід Петра Сагайдачного на Москву»⁶⁰ та ін.

Утім перу Ю.Тиса-Крохмалюка належить і ряд інших розвідок, зокрема студії з історії визначних битв доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Наприклад, варто відзначити його замітки: «Бій над Каялюю (10-12 травня 1185 р.)»⁶¹ та «Бій під князем Галичем 1221 року»⁶² та ін. Він також умістив у журналі «Визвольний шлях» статтю про маловідомий рукопис дочки Ярослава Мудрого - Євпраксії-Зої⁶³ та розвідку про повстання князя Михайла Глинського в 1507-1508 рр.⁶⁴

Загальний рівень зазначених публікацій був різним. Деякі з них належать до науково-історичної популяризації. Натомість окремі авторські реконструкції військово-політичних подій,

зокрема Конотопської битви (1659 р.), становлять певний дослідницький інтерес і до сьогодні.

До славетних і легендарних сторінок з історії козаччини та Гетьманщини зверталися й інші автори. Зокрема, кілька статей з обсягу зазначеної тематики з виразною патріотично-пропагандистською спрямованістю опублікував В.Луців: «Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави)»⁶⁵ та «Князь Дмитро Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену - Запорозької Січі)»⁶⁶.

У журналі друкувався і відомий дослідник Мазепинської доби Теодор Мацьків. Він помістив у часописі «Визвольний шлях» статтю про Полтавську битву (1709 р.)⁶⁷

Наразі відзначимо, що мазепинська проблематика мала неабияку популярність серед дописувачів журналу. З таких розвідок слід відмітити студії відомого етнографа, історика та педагога Степана Килимника «Від Конотопу - до Полтави»⁶⁸, Є.Крамара «Справа Кочубея й Іскри»⁶⁹, Р.Кухара «Джерела до битви під Полтавою»⁷⁰ та ін.

Ряд журнальних публікацій був присвячений мазепинській еміграції, зокрема Бендерській конституції (1710 р.)⁷¹. Друкувалися також матеріали, пов'язані з відомими діячами мазепинської еміграції, насамперед з особою Пилипа Орлика. Зокрема, в статтях Антона Куцинського⁷² та Івана Токаржевського-Карашевича⁷³ висвітлюється родовід Орликів, а також подається біографічна інформація про П.Орлика.

Упродовж 70-80-х років ХХ ст. кількість публікацій з історії середньовіччя та ранньомодерної доби на сторінках журналу «Визвольний шлях» суттєво скорочується. Причому поодинокі статті та матеріали, які друкуються в зазначений період з окресленої проблематики, переважно відносяться до публіцистичних праць. Зазначені метаморфози щодо висвітлення даної тематики в журналі були зумовлені різними чинниками.

Наприкінці 60-х - початку 70-х років переважна більшість відомих українських учених, котрі репрезентували як стару міжвоєнну, так і повоєнну хвилю еміграції з Західної та Радянської України, пішли з життя або відійшли від активної наукової та викладацько-педагогічної діяльності. Водночас в академічне середовище на еміграції та в діаспорі ввійшли представники англomовної, наймолодшої генерації українських дослідників. Вони привнесли з собою не тільки орієнтацію на західні наукові стандарти, а й осучаснення дослідницької проблематики, своєрідним виявом якої стало хронологічне зміщення тематики досліджень від доби середньовіччя та ранньомодерних часів до історії ХІХ-ХХ ст. Крім того, представники цього покоління діаспорної науки прагнули оприлюднювати результати своїх досліджень у престижних фахових виданнях, переважно у вигляді англomовних публікацій.

Таким чином, можемо підсумувати наші спостереження, узагальнення та припущення, які сформуємо в кількох пунктах:

1. Публікації з обсягу історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів з'явилися на сторінках «Визвольного шляху» на початку 50-х років. Протягом 50-60-х років вони посідають важливе місце серед науково-історичної продукції цього видання.

2. Проблемно-тематичний спектр вказаних розвідок досить різноманітний і охоплює кілька історичних періодів. Однак з-поміж зазначеної категорії журнальних статей домінують праці з історії козаччини та України-Гетьманщини.

3. У видовому плані розвідки з окресленої проблематики представлені різноманітними студіями. Це - статті, які інтерпретують та висвітлюють конкретні історичні події, великі синтетичні праці та окремі фрагменти з них, науково-популярні замітки, а також роботи з обсягу спеціальних історичних дисциплін (генеалогії) тощо.

4. Авторами статей були як відомі історики (М.Ждан, Т.Мацьків, Н.Полонська-Василенко, І.Токаржевський-Карашевич та ін.), так і дослідники-аматори, публіцисти та письменники. Строкатість дописувачів «Визвольного шляху» спричинила появу розвідок з традиційними сюжетами, в т.ч. з помітним ідеологічним та пропагандистсько-агітаційним навантаженням. Одночасно у виданні публікувалися й добротні, оригінальні статті, виконані на належному фаховому рівні.

5. Журнальні статті та матеріали з історії середніх віків та ранньомодерної доби в цілому відображали загальні тенденції у розвитку української діаспорної історіографії 50-70-х років ХХ ст., у т.ч. дослідницькі інтенції, домінуючі підходи, стереотипи висвітлення тощо.

Джерела та література:

1 Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник (Мюнхен). - 1949. - Кн.2 (на чужині). - С. 257.

2 Його ж. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 у нових дослідках. - Авгсбург, 1948. - С. 4-7.

3 Від Видавництва [про започаткування журналу «Визвольний шлях»] // Визвольний шлях (далі - ВШ). - 1948. - № 1. - С. 1.

4 300-річчя Хмельниччини [звернення ОУН до Українського народу] // ВШ. - 1949. - № 3/4. - С. 26-29.

- 5 Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Тесть Європи [про Ярослава Мудрого] // ВШ. - 1952. - № 2. - С. 17-20.
- 6 Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Доньки Ярослава Мудрого // ВШ. - 1952. - № 6. - С. 23-28.
- 7 Токаржевський-Карашевич І., князь. Церква в Україні за княжих часів // ВШ. - 1955. - № 6. - С. 16-23.
- 8 Його ж. Суспільний лад княжої України // ВШ. - 1955. - № 9. - С. 37-42.
- 9 Його ж. Віче в княжій Україні // ВШ. - 1955. - № 12. - С. 80-85.
- 10 Його ж. Військо княжої України // ВШ. - 1955. - № 7. - С. 30-34.
- 11 Його ж. Впливи українців у литовській державі // ВШ. - 1961. - № 1/2. - С. 51-62; № 4. - С. 337-343.
- 12 Його ж. Хмельниччина з погляду права // ВШ. - 1957. - № 11. - С. 1245 - 1255; 1958. - № 1. - С. 37 - 47; 1962. - № 4/5. - С. 414 - 427; № 6. - С. 593 - 608; № 7/8. - С. 690 - 302; № 9. - С. 833 - 844; № 12. - С. 1203 - 1214.
- 13 Його ж. До джерел наших державних традицій: (Уривки із недрукованого твору «Історія Української Дипломатії») // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 12-15.
- 14 Його ж. Бій під Полтавою: історичний фон // ВШ. - 1954. - № 9. - С. 54 - 63; № 10. - С. 55 - 63.
- 15 Його ж. Військо Запорозьке Низове // ВШ. - 1952. - № 11. - С. 27-32; № 12. - С. 20-24; 1953. - № 1. - С. 29-33; № 2. - С. 30-35.
- 16 Його ж. Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії // ВШ. - 1953. - № 7. - С. 27-31.
- 17 Його ж. До історії роду Орликів // ВШ. - 1952. - № 9. - С. 27-33.
- 18 Його ж. Жінки в житті Мазепа // ВШ. - 1954. - № 6. - С. 43-54; № 7. - С. 50 - 57; № 8. - С. 49-57.
- 19 Його ж. Козаччина // ВШ. - 1961. - № 12. - С. 1281-1296; 1962. - № 1. - С. 9-18; № 2. - С. 125-136.
- 20 Його ж. Люблінська унія і її наслідки // ВШ. - 1958. - № 12. - С. 1345-1351.
- 21 Його ж. Конституційна історія України // ВШ. - 1961. - № 3. - С. 426-438; № 6. - С. 539-550; № 7. - С. 661-672; № 8. - С. 767-780; № 9. - С. 884-894; № 10. - С. 1020-1028; № 11. - С. 1132-1139.
- 22 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. - К., 1993.
- 23 Її ж. Київська держава і Захід // ВШ. - 1954. - № 1. - С. 22-26.
- 24 Її ж. Король Данило на тлі історичної доби // ВШ. - 1954. - № 9. - С. 77-82.
- 25 Її ж. Початок держави України-Руси // ВШ. - 1962. - № 4/5. - С. 404-414; № 6. - С. 584-592.
- 26 Луців В. Імператор Святослав Замовник (Будівничий Української імперії) // ВШ. - 1958. - № 9. - С. 991-1000.
- 27 Його ж. Володар Роман Мстиславович (Самодержавець усієї України-Руси) // ВШ. - 1964. - № 4. - С. 407-418.
- 28 Полтава Л. Українки-королівни на престолах Норвегії, Угорщини та Франції // ВШ. - 1954. - № 6. - С. 54-56.
- 29 Алетіяно-Попівський Є. Стародавні русичі на Каспію // ВШ. - 1959. - № 5. - С. 515-520; Його ж. Найхоробріший із хоробрих [князь Святослав Завойовник] // ВШ. - 1973. - № 1/2. - С. 44-64.
- 30 Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 40-47; 1956. - № 5. - С. 35-43.
- 31 Krupnytsky V. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientations of B. Chmelnitsky // The Ukrainian Quarterly. - 1954. - Vol. 10, No.1. - P. 34-40; Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ibidem. - P. 41-50; Yakovliv A. The Juridical Character of the Treaty and its Fate // Ibidem. - P. 51-59; Chubaty N. Moscow and the Ukrainian Church after 1654 // Ibidem. - P. 60-70; Hordynsky S. 300 Years of Moscow's Cultural Policy in Ukraine // Ibidem. - P. 71-84; Czyrowski N. Economic Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654 // Ibidem. - P. 85-92; Prychodko N. 300 Years of Russian Dealings with Ukraine // Ibidem. - P. 93-99.
- 32 Nol'de B. Essays in Russian State Law // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. - New York, 1955. - Vol. 4, No.3. - P. 873-903; Yakovliv A. Bohdan Khmelnytsky's Treaty with the Tsar of Muscovy // Ibidem. - P. 904-916; Prokopych V. The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy [Ed. by A.Yakovliv] // Ibidem. - P. 917-980; Reshetar J. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. - P. 981-994; Yakovliv A. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. - P. 1002-1034.
- 33 Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 43.
- 34 Там само. - С. 44.
- 35 Міршук Д. Переяслав і дійсність // ВШ. - 1979. - № 3. - С. 268-275.
- 36 Див. про нього: Винар Л. Михайло Ждан (1906-1975). // Укр. історик. - 1975. - № 3/4. - С. 88-99.

- 37 Ждан М. Перший напад татарів на Україну // ВШ. - 1961. - № 7. - С. 684-698; № 8. - С. 789-814; № 9. - С. 902-910.
- 38 Його ж. Другий напад татарів на Україну // ВШ. - 1965. - № 5. - С. 501-516; № 6. - С. 645-662; № 7/8. - С. 775-784.
- 39 Його ж. Чингіз-хан (історична розвідка) // ВШ. - 1964. - № 1. - С. 46-52.
- 40 Його ж. Золота Орда // ВШ. - 1966. - № 3. - С. 292-299; № 4. - С. 415-421.
- 41 Там само. - 1966. - № 3. - С. 292.
- 42 Міллер М. Християнство Руси-України до Володимира Великого // ВШ. - 1959. - № 7. - С. 745-756.
- 43 Курінний П. Археологічне минуле княжого Львова // ВШ. - 1954. - № 5. - С. 43-55.
- 44 Корчмарик В. До проблеми українсько-російських взаємовідносин в часах Київської Руси // ВШ. - 1986. - № 1. - С. 54-59.
- 45 Вергун І. Історична характеристика Руси-України у французьких документах, енциклопедіях та наукових працях // ВШ. - 1978. - № 2. - С. 173-184.
- 46 Я.В. Куди зникла бібліотека Ярослава Мудрого? // ВШ. - 1966. - № 1. - С. 125-127.
- 47 Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Вступ. ст. І.Верби; упоряд. та примітки І.Верби, О.Юркової; пер. з англ. О.Кураєва, О.Юркової. - К., 2003. - С. 112.
- 48 Алетіяно-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна // ВШ. - 1959. - № 8. - С. 931-936.
- 49 Боднарук І. Гетьман Іван Мазепа в англійських і португальських енциклопедіях // ВШ. - 1959. - № 4. - С. 404-411.
- 50 Вергун І. Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст. // ВШ. - 1982. - № 1. С. 73-83; № 2. - С. 203-214; № 3. - С. 252-261.
- 51 Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр. // ВШ. - 1959. - № 10. - С. 1121-1128; № 11. - С. 1227-1238.
- 52 Заклинський М. Мазепин союзник Карло XII // ВШ. - 1960. - № 5. - С. 489-500.
- 53 Л.П. Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників // ВШ. - 1954. - № 11. - С. 100-101.
- 54 Наливайко Д. Запорозці в Західній Європі // ВШ. - 1969. - № 2. - С. 210-217.
- 55 Тис-Крахмалюк Ю. Бій під Конотопом [1659 р.] // ВШ. - 1958. - № 2. - С. 173-184.
- 56 Його ж. Бій під Ловом (31 липня 1649 р.) // ВШ. - 1955. - № 10. - С. 56-70.
- 57 Його ж. Думки з приводу Мазепинського ювілею // ВШ. - 1959. - № 5. - С. 485-494.
- 58 Його ж. Кампанія 1660 року // ВШ. - 1958. - № 7. - С. 741-748; № 8. - С. 873-882.
- 59 Його ж. Полтавська битва 1709 р. // ВШ. - 1957. - № 9. - С. 1005-1018.
- 60 Його ж. Похід Петра Сагайдачного на Москву // ВШ. - 1957. - № 1. - С. 65-71; № 2. - С. 169-174.
- 61 Його ж. Бій над Каялою (10-12 травня 1185 р.) // ВШ. - 1956. - № 2. - С. 210-215; № 3. - С. 319-322.
- 62 Його ж. Бій під княжим Галичем 1221 року // ВШ. - 1956. - № 6. - С. 438 - 445.
- 63 Його ж. Культурно-наукова пам'ятка Княжої України [рукопис XII ст. «Масть Зої» княжни Євпраксії-Зої] // ВШ. - 1960. - № 1. - С. 104-106.
- 64 Його ж. Повстання князя Михайла Глинського (1507-1508) // ВШ. - 1959. - № 10. - С. 1099-1106; № 11. - С. 1219-1226.
- 65 Луців В. Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави) // ВШ. - 1963. - № 4. - С. 623-637.
- 66 Його ж. Князь Дмитро Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену - Запорозької Січі) // ВШ. - 1958. - № 3. - С. 277-284.
- 67 Мацьків Т. Про одну деталь у битві під Полтавою // ВШ. - 1972. - № 1. - С. 29-37.
- 68 Килимник С. Від Конотопу - до Полтави // ВШ. - 1959. - № 7. - С. 731-744; № 8. - С. 853-864; 1960. - № 11. - С. 1228-1238.
- 69 Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // ВШ. - 1982. - № 12. - С. 1474 - 1482; 1983. - № 1. - С. 57-67.
- 70 Кухар Р. Джерела до битви під Полтавою // ВШ. - 1960. - № 9. - С. 999-1006.
- 71 Савчак В. Бендерська конституція (До 250-річчя її проголошення) // ВШ. - 1960. - № 4. - С. 381-394.
- 72 Куцинський А. Родовід Орликів // ВШ. - 1966. - № 1. - С. 16-31.
- 73 Токаржевський-Карашевич І., князь. До історії роду Орликів // ВШ. - 1952. - № 9. - С. 27-33.

Ніна Барило

Л.І. РУССО-ДЕ-ЖИВОН ТА ЙОГО РОЛЬ У РЕФОРМУВАННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ

У статті висвітлюється роль талалаївського поміщика, француза за походженням, Л.І. Руссо-де-Живона в створенні Ніжинського сільськогосподарського товариства та роль цього

товариства в розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Ім'я цієї людини і її роль у розвитку сільського господарства нашого регіону у кінці XIX на початку XX століття було забуте.

І тільки в наш час дослідники повернулися до нього. Досліджуються матеріали про життя і діяльність талалаївського поміщика Руссо-де-Жівона та історія Ніжинського сільськогосподарського товариства.

Сільське господарство нашого регіону після відміни кріпосницького права в 1861 році опинилося у занепаді.

Незважаючи на те, що в Ніжинському повіті орні землі становили 15515 десятин, а сінокоси 6249 десятин, тут гостро відчувалася нехватка продовольства... [1, с 65]

Після реформи 1861 році на селі в Ніжинському повіті були великі поміщицькі угіддя і дрібні селянські господарства. Але і перших, і других об'єднувала спільна біда - вони не вміли вести господарство по-новому, в умовах становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Усе це було основною перешкодою для проведення всіх земельних реформ в Ніжинському повіті.

Для багатьох прогресивних земських діячів була зрозуміла необхідність здійснення кардинальних заходів з метою ознайомлення селян з найновішими досягненнями сільськогосподарської науки і практики.

До таких відносяться і Руссо-де-Жівон.

На черговому повітовому засіданні в 1884 році за його пропозицією було розглянуто питання «Про сільськогосподарське бюро». Після тривалих дебатів було прийнято рішення «...принять во вниманье доклад управы и избрать комиссию в составе Н. Ге, Л.И. Руссо-де-Живона, Т.В. Забелло и П.О. Кушакевича для разработки проекта учреждения в последствии сельскохозяйственного общества в Нежинском уезде». [2, с 35]

Рівно через місяць такий статут був розроблений. Основні положення його передбачали: «Общество должно иметь собственное помещение в г. Нежине. Ведение всех дел должно быть поручено опытному лицу, достаточно интеллигентному и имеющему специальные знания, приобретённые практическим путём». [3, с 45]

Руссо-де-Жівон повністю відповідав цим вимогам. Тому він і обирається керівником новоствореного сільськогосподарського товариства.

Практично починав на голому місці. А зробити треба було дуже багато. Зокрема, створити запас орних земель, за рахунок оборотного капіталу забезпечити посівні матеріали, придбати сільськогосподарські машини. Для цього необхідно було встановити ділові відносини з виробниками і продавцями зерна, з власниками племінної худоби, і «...иметь возможность как можно скорее удовлетворить заказы на эти предметы». [4, с 65]

Справи ускладнювалися вічною проблемою земства - відсутністю грошей. На всі заходи товариства потрібно було 8 000 рублів, а в касі земства, як свідчить документ, «...в 1884 году имелось в наличии 738 рублей и 65 коп». [5, с 66]

Руссо-де-Жівон протягом трьох років збирає необхідну суму, незважаючи на те, що це було дуже складним завданням.

З 1894 року «Товариство» починає функціонувати. Було створено сільськогосподарський склад, через який за дуже низькими цінами місцевим селянам продавалось посівне зерно підвищеної врожайності. Про популярність такого складу свідчить той факт, що «в конце 1899 года его денежный оборот возрос до 1500 рублей в год». [6, с 27]

Наступним кроком популяризації нових форм ведення сільського господарства, за планом Руссо-де-Жівона, стали спеціалізовані виставки з участю самих же селян. Організувати їх через постійний брак грошей було важко. Але, незважаючи на це, вони проводилися з дуже великим успіхом і повністю відповідали своєму основному призначенню - «...ярмарочные выставки, что своего рода музей, где крестьяне могут ознакомиться со всем, что есть лучшим в посевном хозяйстве». [7, 1901, с 18]

Поступово сфера діяльності «Товариства» значно розширилась. У 1901 році воно нараховувало вже 150 чоловік. Руссо-де-Жівон розумів, що організація, котру він очолював, єдина, яка здатна вирішувати завдання, пов'язані з розвитком селянських господарств, а також з організацією місцевої переробної промисловості. Він першим порушує проблему створення тютюнової фабрики в Ніжині. Також було вирішено питання про організацію санітарно-ветеринарного нагляду за базарами і ярмарками.

Але основна умова все-таки приділялася сільському господарству, та й Ніжинське земство повністю підтримувало цей напрям і своєю постановою визначає сільськогосподарське товариство своїм постійним органом по питаннях сільського господарства.

У тому ж 1901 році в Ніжині була проведена ще одна сільськогосподарська виставка, на

яку селяни представили «...235 своїх експонатів, а денежний оборот составил 2100 рублей». [7, 1901, с 18] Це дало можливість зробити частково безкоштовну роздачу зерна місцевим селянам.

Та попри це, в 1902 році Ніжинське «Товариство» переживає велику фінансову кризу.

Руссо-де-Жівон, будучи членом не тільки Ніжинського земства, але й губернського, докладає значних зусиль, щоб його дітище не припинило існування.

Він користувався великим авторитетом, до його думки прислухалися. Зусиллями Руссо-де-Жівона в Ніжині була організована чергова сільськогосподарська виставка, на якій було представлено 308 експонатів і яку відвідало 1754 чоловіки. Прибуток становив 696 рублів [9, 1903, с 15]

Значно покращилися справи і на сільськогосподарському складі, послугами якого користувались 1635 селян. Товариство не залишалось осторонь суспільно-політичного життя того часу. Коли в 1905 році 27 губерній царської Росії залишилися без хліба через неврожай, то саме його члени організували збір і відправку хліба голодуючим.

Дуже скоро за прикладом Ніжина подібні сільськогосподарські товариства почали з'являтися у селах повіту. Цьому Руссо-де-Жівон приділяв особливу увагу. Особисто він багато зробив для забезпечення їх діяльності за рахунок земства. Це зразу дало позитивні результати. Ось для прикладу звіт Володьководівницького товариства: «... в обществе состоит 42 человека. Занимались просветительской деятельностью, приобрели зерноочистительные машины. Использовали новые виды посевного зерна и в этом, 1905 году, собрали урожай 150 пудов зерна с десятины». [10, 1905, с 16]

У Вертіївці членами місцевого сільськогосподарського товариства був закладений плодовий розсадник, постійно проводилися курси з сільського господарства.

Низові товариства пішли ще далі. Вони почали створювати спеціалізовані сільські майстерні. Наприклад, у Володьковій Дівиці діяла токарна майстерня, а в Заудайці - слюсарня.

У 1910 році пішов з життя Л.І. Руссо-де-Жівон. Ніжинське земство на своєму засіданні прийняло постанову, в якій високо оцінило його заслуги перед Ніжинщиною:

«Був протягом чотирьох зібрань гласним і більше 11 років - головою Ніжинського сільськогосподарського товариства. Дуже гарні наслідки його діяльності у справі покращення сільського господарства взагалі і особливо в тваринництві. Покійний для покращення коневодства розводив арденську породу. Тому земство заснувало срібну медаль його імені для нагородження на кожній виставці кращих коней арденської породи». [11, 1910, с. 58] Але так тривало лише до 1917 року...

Джерела та література:

1. Журнал Уездного очередного земского собрания. - 1881. - 24 августа, - С. 65.
2. Там само. - 1884. - С. 35
3. Там само. - С. 45
4. Там само. - С. 65
5. Там само. - С. 66
6. Там само. - 1894. - С. 27
7. Там само. - 1901. - С. 18
8. Там само. - С. 28
9. Там само. - 1903. - С. 15
10. Там само. - 1905. - С. 16
11. Там само. - 1910. - С. 58

Лідія НЕСТЕРЕНКО

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ СЕЛЯНАМИ В І пол. ХІХ ст.

В історії є події, які фокусують у собі життя багатьох попередніх і наступних поколінь. До таких можна віднести введення реформи місцевого самоврядування кінця ХVІІІ - І пол. ХІХ ст., за яким жило багатомільйонне державне селянство Російської імперії. В різні часи сільське самоврядування вивчали О.Гурбик (ХІV - ХVІ ст.), А.Бондаревський (ІІ пол. ХІХ - поч. ХХ ст.), Н.Дружинін (кін. 30-х - поч. 40-х рр. ХІХ ст.) та інші, але узагальнюючої праці з проблеми до цього часу в українській історіографії і на регіональному рівні немає. Ця стаття є спробою

прослідкувати зміни в управлінні державними селянами в Чернігівській губернії протягом I пол. XIX ст., що не втратило своєї актуальності й на сьогодні.

Реформи проводилися перш за все в інтересах держави. Для забезпечення своєчасної і повної сплати ренти селянство підпорядковувалося через позаекономічний примус. Сільські общини (громади) використовувалися для фінансово-адміністративної мети. Самі общини, що з'явилися ще в період первіснообщинного ладу, були офіційно визнані «Руською правдою». В подальшому вони зазнавали змін, хоча в законодавчих актах не згадувалися, оскільки їх функції взяло на себе дворянство. З утворенням групи державних селян внаслідок реформ Петра I виникла потреба регулювати їх відносини з державою, передусім організувати з них збір податків і посилити контроль за громадським життям цієї категорії селянства. З іншого боку, з введенням рекрутської повинності, де основний тягар покладалася на державних селян, необхідно було координувати процес формування війська. Відтак з II пол. XVIII ст. приймається ряд законів щодо сільського самоврядування. У 1797 р. за Положенням «Про встановлення сільського розпорядку в казенних поселеннях Катеринославського намісництва» створювалася система однотипних сільських органів. У великих поселеннях, де проживало більше однієї тисячі чоловік, населенню дозволялося обирати свою адміністрацію (два виборні й особа, котра збирала податки) на чолі зі старостою. Останній перебував на посаді три роки, а інші виборні - один. За твердженням Н.Дружиніна, «у чіткому нормуванні посад і строків виборів прослідковується суворя урядова регламентація, яка не завжди збігалася зі звичаєвим правом». ¹

7 серпня 1797 р. за ініціативою Експедиції державного господарства Павло I підписав указ «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління». Відтепер замість сільських виборних органів встановлювалася широка адміністративна одиниця - волость. Мотиви таких змін були цілком зрозумілі: держава прагнула підпорядкувати собі селянські маси. Саме через це розсіяне самоврядування укрупнювалося. «Волості, - писав О.Русов, - були єдиними органами станового управління непривілейованих верств». ² На думку урядових кіл, цим самим на місцях створювалися виконавчі інституції держадміністрації.

Волость могла включати жителів декількох населених пунктів, але не більше 3 тисяч ревських душ. Станом на 1818 р. у Чернігівській губернії була 71 козака і 31 казенна волость, ³ а через 40 років їх чисельність скоротилася до 52. ⁴ Для порівняння, у середині XIX ст. в Полтавській губернії нараховувалося 62 волості. ⁵

Кожна волость мала своє управління на чолі з волосним головою, який затверджувався Казенною палатою і писарем. Для вирішення важливих питань, як оподаткування, формування рекрутського набору тощо, скликалися волосні сходи. Запрошувалися на них сільські старости або виборні представники (вибори проводилися раз на 2 роки) від кожного населеного пункту. При волосних правліннях створювалися волосні суди, які називалися розправами. Вони розглядали цивільні та незначні кримінальні справи.

Нижчою ланкою волосного управління було сільське. Його структура передбачала сільські збори, куди входили домовласники, староста і десяцький. ⁶ Така система управління проіснувала до 1838 р., тобто до реформ П.Кисельова.

Реформу управління державними селянами зумовила криза феодално-кріпосницької системи, у процесі якої спостерігалася тенденція швидкого розорення селянства. Її суть зводилася до того, що в кінці 30-х - поч. 40-х рр. XIX ст. з'явився ряд законодавчих актів, що внесли зміни в життя і побут державних селян.

У 1837 р. виникло Міністерство державних маєтностей, до обов'язків якого входило опікування державними селянами (нагляд за сплатою страхових сум погорільцям, за влаштуванням й утриманням сільських хлібних магазинів, вчасним і правильним збором податків тощо) ⁷ і контроль за покращенням благоустрою сільських поселень. Місцеві структури повинні були належним чином зустрічати високопоставлених державних і церковних служителів, турбуватися про поширення освіти, розвиток медицини та ветеринарії.

Реформування П.Кисельова торкнулося й структури місцевого самоврядування

у сільських поселеннях. Волость, як територіальна одиниця, могла включати від 3 до 6 тис. ревських душ. Для управління державними селянами запроваджувалася чотириступенева система: сільська, волосна, повітова і губерньська (палати державного майна).

У кожному селі, незалежно від кількості проживаючих ревських душ, створювалися сільські самоврядування, які склалися із сільських сходів, сільських правлінь і розправ. Сільські сходи були розпорядчими органами, що вирішували всі господарсько-побутові справи місцевого характеру. Їх постанови набирали чинності лише після розгляду волосними правліннями і затвердження повітовими начальниками.

У сходах брали участь сільські старшини, старости, збирачі податків, наглядачі за сільськими хлібними магазинами і виборні від селян (по два чоловіки від десяти дворів). Збиралися вони тричі на рік: у січні - для визначення розмірів податків, місцевих зборів і повинностей; в кінці квітня - на початку травня - для розгляду справ про збір недоїмок із боржників за минулий рік та у вересні або на початку жовтня - для вирішення різноманітних поточних проблем. Проводилися сходи у чітко визначений час, як правило, у неділю або святковий день до початку Божественної літургії чи після її закінчення. Окрім цього, раз на три роки скликалися спеціальні сходи для виборів посадових осіб. В екстрених випадках сходи збиралися за дозволом окружного начальника.⁸ Регламентація кількості, термінів і мети проведення сільських сходів свідчила про обмежений характер місцевого самоврядування селян.

Ініціаторами сходів, крім надзвичайних ситуацій, були сільські старшини. Вони головували там і визначали порядок денний. При потребі їм допомагали сільські старости чи писарі.

Легітимність сходу визначалася присутністю всіх членів. Якщо виборний не міг його відвідати, то заздалегідь повідомляв старшину, аргументовано пояснивши причину. Враховуючи це, можемо зробити висновок, що участь у сході розглядалася не як вільне право селян, а як одна з обов'язкових повинностей, за невиконання котрої стягувався штраф.

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялося об'єднувати в одне сільське товариство кілька невеликих сіл, якщо відстань між ними не перевищувала 15 верст, а загальна кількість жителів - 1500 ревських душ. Проте на практиці ця вимога порушувалася, насамперед у тих регіонах, де проживали різні категорії селян. До таких належали Чернігівська і Полтавська губернії, у селах яких концентрувалися державні селяни і козаки. Вони різнилися між собою формами землеволодіння, розмірами сплачуваних податків і видами виконуваних повинностей, що викликало часті непорозуміння. З метою уникнення таких кожній категорії населення дозволялося створювати своє сільське товариство. Так, у с. Високому Шаповалівської волості Чернігівської губернії в середині XIX ст. було два сільські товариства: козаків і державних селян. У цілому в Шаповалівській волості нараховувалося ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянське і Стрільницьке, всього 5, з яких 4 - козацьких товариства і 1 - казенне.⁹ У губернії в 1853 р. було 259 сільських товариств.¹⁰

Виконавчі функції сільських самоврядувань поклалися на сільські правління, очолювані сільськими старшинами. До складу правлінь входили старости, збирачі податків, наглядачі за хлібними магазинами і сільські писарі. Дозволялося поєднувати обов'язки старости і старшини, наглядача хлібного магазину і збирача податків.¹¹

Вибори до сільських правлінь проходили раз на три роки, як правило, у листопаді, за тиждень до дня Архистратига Михайла (за старим стилем), у приміщенні сільських управ.¹² Цей місяць був вибраний не випадково, оскільки на тоді завершувалися всі польові роботи, і в селян з'являлося більше вільного часу. Виборчим правом наділялися голови сімей, які досягли 25-річного віку і постійно проживали у населеному пункті. Права голосу позбавлялися особи, що перебували під наглядом поліції чи були раніше судимі.¹³

Перед виборами сільськими старшинами оголошувалися списки кандидатів на посади (на кожну пропонувалося не менше 3 осіб) і правила голосування. Відбувалося воно таємно, шляхом опускання кульок в урну (дерев'яний ящик, розділений на дві частини: праву, пофарбовану у білий колір, - для виборчих кульок і ліву - червону - для невиборчих). Урна закривалася сукном так, щоб при голосуванні не було видно, в яку частину кидається кулька.

Після закінчення процедури голосування старшина у присутності виборців рахував кількість кульок з червоної частини урни, така ж операція проводилася і з білою. Наслідки виборів фіксувалися у спеціальних виборчих листах, де проти прізвища кожного кандидата вказувалися результати голосування. Списки обраних оголошувалися перед виборцями і передавалися волосному голові.¹⁴

Окрім обрання осіб на посади у сільське правління, делегувалися виборні на заміщення вакансій пожежних старост, десяцьких, лісних сторожів та ін. Вибори проводилися таким чином, що жителі десяти дворів обирали собі десятника, а старший серед них призначався сільським правлінням. Десяцькі обіймали свою посаду лише один місяць, перебуваючи у підпорядкуванні сільського старшини та соцького.¹⁵

Вибори пожежних старост і лісних сторожів проводилися один раз на три роки. Населення не виявляло зацікавленості у виконанні даних обов'язків, тому ці посади пропонувалися сиротам, які досягли двадцятилітнього віку, чи одинакам, звільненим від рекрутської повинності.¹⁶ Списки обраних кандидатів передавалися на узгодження і затвердження волосного і повітового правління.

Для виконання судових функцій, насамперед розгляду дрібних справ і покарання державних селян за незначні порушення, формувалися розправи. Вони також проводили оцінку і продаж майна боржників по сплаті податків. Очолював розправу старшина, якому допомагали два помічники - «засідателі».

Теоретично, законодавством передбачалося відокремлення судової гілки влади від виконавчої, але фактично вони очолювалися однією людиною - сільським старшиною, що свідчило про обмежений характер реформи сільського управління. За висловом Н.Дружиніна, сільські і волосні розправи перетворювалися «у знаряддя коронної бюрократії для всебічного опікування і виховання державних селян».¹⁷

Наступною ланкою у структурі управління державними селянами була волость зі своїми сходом, волосним правлінням і судом (розправою). Сход формувався виборними від кожного населеного пункту волості. Характерно, що виборних обирали не шляхом голосування, а через опитування домогосподарів під безпосереднім керівництвом представників місцевої влади.¹⁸ Ними пропонувалося по 1 представнику від двадцяти дворів.

Основною функцією волосного сходу було обрання посадових осіб до виконавчої інституції - волосного правління. У період між виборами його діяльність припинялася, що свідчить про зведення ролі сходу до надання допомоги повітовому начальнику і Губернській палаті у формуванні волосних органів.

Виконавчою інституцією волості вважалось волосне правління у складі волосного голови, двох засідателів по господарській і поліцейській частинах, писаря і його помічника. Обиралося воно на сходах один раз на три роки (до 1838 р. - на два роки). Вибори проводилися за три дні до свята Введення до храму Пресвятої Богородиці (за старим стилем) у приміщенні волосної управи. Процедура голосування була ідентичною сільським виборам.¹⁹

На кожну посаду обиралося по три чоловіки, два з яких були у резерві на випадок звільнення призначеного. Дозволялося проводити дострокові вибори, але у списки кандидатів вносилися лише ті особи, котрі делегувалися на попередніх виборах.

Списки кандидатів на посади у волосне правління й обраних осіб, підписані членами волосного сходу, подавалися до повітової адміністрації для затвердження. Перевіривши їх правильність, начальник повіту повідомляв про успішне проходження виборів губернатора. Останній затверджував кандидатуру волосного голови. Така процедура формування волосного правління, з одного боку, юридично вказувала на можливість обрання всіх, хто користується повагою і

довірою односельців, але з іншого - фактично посади отримували лише «благонадійні» в політичному плані. Критерій цієї «благонадійності» визначався представниками повітової і губернської адміністрації, внаслідок чого державі вдалося передати організацію управління у сільських поселеннях заможній еліті, що цілком відповідало соціально-економічним зрушенням у країні при наявності старої політичної надбудови.

Обрані посадові особи приймали присягу у церквах, а потім повторювали її у волосних управах, обіцяючи вірно служити, «не шкодуючи життя свого до останньої краплі крові», турбуватися про «все довірене майно, відстоювати інтереси держави і царя».²⁰

Функції волосного правління були різноманітними, включаючи ознайомлення і роз'яснення населенню урядових законодавчих постанов; вирішення господарсько-побутових проблем місцевого характеру: регулювання земельних відносин, здійснення нагляду за законним утриманням земель державними селянами, недопущення захоплення їх сторонніми особами, контроль за вчасною сплатою населенням податків, виконанням натуральних повинностей, організація та утримання хлібних магазинів, сприяння активнішому впровадженню селянами нових сільськогосподарських культур, підвищення їх урожайності, допомога в організації боротьби зі шкідниками тощо. Волосні правління зобов'язувалися створювати умови для покращення благоустрою населених пунктів, вживати необхідних заходів для зменшення кількості безпритульних і жебраків, сприяти поширенню народної освіти, залученню селян до оволодіння навичками роботи в різних галузях сільського господарства, організації медичного обслуговування населення.²¹

Крім цього, на волосні правління покладалися й певні поліцейські функції, зокрема, нагляд за збереженням правопорядку в населених пунктах, затримання дезертирів, котрі залишили військову службу, кріпаків-втікачів і кримінальних злочинців; надання тимчасових паспортів для відхідництва. Всі статистичні дані такого напрямку роботи фіксувалися і передавалися до повітових правлінь, а звіди до губернських.²²

Судовою гілкою влади волосного управління була судово-апеляційна інстанція станового типу - волосна розправа. До її складу входили волосний голова та два засідателі: старший і молодший, в руках яких концентрувалися адміністративно-поліцейські і судові функції. Розправи могли накладати і стягувати з селян грошові штрафи, зобов'язувати відпрацювати на громадських роботах, піддавати фізичним покаранням, заарештовувати й утримувати у волосних в'язницях.²³

Таким чином, волосні правління і розправи були вищими інстанціями в системі управління державними селянами. Створювалися вони як виборні органи, але насправді були бюрократичним інститутом з чіткою регламентацією обов'язків, обтяжливим діловодством і значною залежністю від повітового і губернського правління.

Джерела та література:

- 1 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - М. - Л.; 1946. - Т.1. - С.55.
- 2 Русов О.О. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1912. - Т. 1. - С. 181.
- 3 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп. 1. - Спр. 2346. - Арк. 69-73.
- 4 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 5 Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально - крепостнической системы. - К., 1989. - С. 72.
- 6 Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗРИ). - Собрание 1. -СПб., 1798. - Т. 24. - № 18082.
- 7 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1838. - Т. 12. - № 10834.
- 8 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 558.
- 9 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 31. зв.
- 10 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 11 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
- 12 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 141. - Арк. 2.
- 13 Там само. -Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 63. - Арк. 3.
- 14 Там само - Арк. 566.

- 15 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 13.
16 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 53-54.
17 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 570.
18 Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С. 16.
19 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
20 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 156.
21 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 287. - Арк. 28.
22 Там само. - Арк. 28.
23 Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1861 року // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 81.

